
KÖNYVEK

Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures. Edited by Dobrota PUCHEROVÁ and Róbert GÁFRIK. Internationalen Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturwissenschaft 186. Leiden–Boston: Brill–Rodopi, 2015. 405.

A posztkoloniális elmélet vagy kritika (az „alapító” Edward Said 1978-ban megjelent *Orientalizmus*a, majd számos más szerző munkái nyomán) a gyarmatosítás tágan értelmezett antropológiai és kulturális következményeinek vizsgálatát tűzte ki célul. Az utóbbi évtizedekben az irányzat látványos térhódításának lehetünk tanúi Európa hagyományos értelemben gyarmatként nem számon tartott, ám az alávettség attribútumait történetileg kétségkívül magukon viselő térségeiben, így Közép- és Kelet-Európában is.

Azt, hogy a közép- és kelet-európai régió egésze posztkoloniális, a legradikálisabb formában David Chioni Moore vetette fel 2001-ben a tekintélyes PMLA-ben megjelent, *Is the Post-in Postcolonial the Post- in Post-Soviet?* című tanulmányában (magyarul: David Chioni Moore, „Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben?”, ford. SCHEIBNER Tamás, 2000 20, 9. sz. [2008]: 3–22), amelyben a volt Szovjetunió érdekszférájába tartozó területet *en bloc* a szubszaharai Afrika kulturális helyzetével állította párhuzamba. Hosszasan lehetne sorolni az ellenérveket ezzel a meglehetősen sommás állítással szemben, erre azonban itt most nincsen mód, ám annyi bizonyos, hogy bőven van megmondolni való ennek az elméletnek az Európára, illetve Közép- és Kelet-Európára alkalmazása kapcsán. A magyar kutatások e tekintetben úgyszólván teljesen hiányoznak, illetve eddig jórészt arra szorítkoztak, hogy egy-egy résztéma kapcsán próbálják meg a posztkoloniális elmélet módszertanát, illetve annak egy-egy aspektusát alkalmazni, miközben olyan átfogó vizsgálatra lenne szükség, ami a regionális komparatiztika eredményeit is felhasználva keresné meg a lehetséges kapcsolódási pontokat a közép-európai

összehasonlító kultúrakutatás és a posztkoloniális elmélet között. Az mindenesetre jól látszik, hogy a régiókn egészének posztkoloniális jellegére vonatkozó megállapítások ellentmondásosságát, vagy legalábbis nem magától értetődő voltát érzik azok a kutatók is, akik keresik a közép- és kelet-európai kolonialitás sajátosságait: ezt bizonyítják az olyan megfogalmazások, amelyek a volt szovjet érdekszférát mint „megszűrt kolonialitást”, „mutáns kolonialitást”, „posztfüggőségi állapotot” írják le. A recenzens azonban meg van győződve arról: nem véletlenül mutathat rá a térségbeli kutatások helyzetét elemző kutató a régióknban zajló posztkoloniális kutatások aszimmetriájára. Miközben ugyanis Magyarországon, Szlovákiában és Romániában, vagy a volt NDK-ban csekély visszhangja volt az elméletnek, Lengyelország a térségbeli posztkolonializmus-kutatások valóságos nagyhatalmává nőtte ki magát, ahol az irányzat honosítása során egyenesen két különböző, egymással is vitázó iskola jött létre: elgondolásairól magyarul is olvashatunk a *Távolodhatunk-e a biróadalomtól?* című, Kocsis Adrienn és Pálfalvi Lajos szerkesztette kötetben (Rézbong Kiadó, 2018.). De érzékelhetően erősödik az irányzat Ukrajnában és a Baltikumban is. Mindezek fényében aligha vitatható, hogy a posztkolonializmussal nekünk is foglalkoznunk kell.

Erre kínál alkalmat az a kötet, amelyet Róbert Gáfrik és Dobrota Pucherová állított össze egy 2014-ben Pozsonyban rendezett nemzetközi konferencia anyagából, azt a kérdést állítva a középpontba, mennyiben illeszkedik egymáshoz a posztkolonialitás és a posztszovjet/posztkommunista térség fogalma. A kötet öt fejezetében tizenkilenc tanulmány ad különböző metszeteket a térség kultúrájának posztkoloniális vonásairól. A szerkesztők meggyőződése szerint a korábbi szovjet köztársaságok és a volt keleti blokk országai egy sor közös vonást mutatnak az egykori gyarmatosítottakkal: „a posztkolonializmus és a posztkommunizmus átfedései és kereszteződései megvilágítják a két diskurzus közös eredetét [kiemelés tőlem: B. M.], lehetővé teszik a kölcsönös ter-

mékeny dialógust, és a két paradigma újragondolását.” (15.) A kötet célja ennek megfelelően a posztkoloniális és a posztszovjet tapasztalat azonoságainak és különbözőségeinek elemzése, amelynek révén – állítják a szerkesztők – leleplezhetjük azt a sok különféle módozatot, amellyel a hatalom álcázza magát. A szerkesztők szerint a *posztkoloniális* egy olyan, *globálisan flexibilis diskurzus*, amely több régió elemzésére is alkalmazható. Ez nem jelenti azt – teszük hozzá –, hogy a posztkolonialitás válogatás nélkül ráhúzható a posztkommunista tapasztalatra, ugyanakkor úgy vélik, e tapasztalat leírása a posztkolonializmus eszközeivel/fogalmi apparátusával vissza is hat magára a posztkoloniális elméletre: kontrollálja, és szükség esetén át is formálja azt. (13.)

Alighanem a kötet olvasójának is joggal támad az a benyomása, hogy az eredeti elmélet átférférfalása nélkül aligha képzelhető el a két paradigma összevetése, hiszen a posztkolonializmust megalapozó, többnyire marxista indíttatású nyugati kutatókat és e kötet szerzőit, akiket nemigen lehet a marxizmussal szembeni elfogultsággal vádolni, amúgy nehezen lehetne közös platformon elképzelni. Elsősorban éppen a posztkolonializmus eredeti marxista irányultsága miatt nem vált még általánossá az az elgondolás, amelynek értelmében térségünk egésze posztkoloniális: az irányzat nyugati kutatói vonakodtak attól, hogy a Szovjetuniót mint imperialista hatalmat ismerjék el. Az alábbiakban, miközben igyekszem a kötet elméleti írásaiból kiolvasni, milyen utakat-módokat vázolnak fel a két paradigma, a posztkoloniális és a posztkommunista lehetséges közelítésére, azt is jelzem, hogyan próbálják kezelni, kikerülni az itt jelzett ideológiai akadályt.

Részben ennek az ideológiai ellentmondásnak a kiküszöbölésére javasolja a kötet egyik szerzője, Madina Tlostanova, hogy a kolonializmus történeti diskurzusa helyett a globális dekolonizáció optikájával közelítsük meg régióinkat. Tekinthejtük ezt úgy is, hogy felvázolja az egyik módját annak, hogyan lehetne az eredeti posztkoloniális kritikát és elméletet, illetve a posztkommunista tapasztalatot közös nevezőre hozni. Az orosz kutató a kötet két alapfogalmának közös nevezőjét a modernitásban találja meg, hiszen mind a posztkoloniális, mind a posztszocialista diskurzus annak a modernitásnak a terméke, amelynek retorikája – ahogy írja –, eszközként

igazolja a tér és az idő, az életek és a jövő folyamatos kolonializálását. Nem szükséges a klasszikus értelemben gyarmatosítottoknak lenni ahhoz, hogy a modern kor rabszolgája legyen valaki akár szocialista, akár kapitalista értelemben, hangsúlyozza Tlostanova. További párhuzamként említi, hogy a posztkoloniális szubalternnek egy sor közös vonása van a posztszocialista emberrel: a többszörös függés, az alávetettség paradigmája, az alárendeltség és a periferalizálódás, a beosztott lét mentális és gazdasági velejárói, amelyek akár láthatatlanok is lehetnek a világ számára, az elhallgattatás a domináns diskurzusokban, az egyén életének nélkülözhetősége, a létezés, a gondolkodás és az érzékelés szféráinak a nyugati modernség általi bonyolult gyarmatosítása, amely folytatódik a politikai felszabadulás után is, és virágzik a szovjetítés alóli formális felszabadulást követően is.

A kötetből kiolvasható másik mód a két összefüggő, mégis sok tekintetben különböző kritikai elmélet kulturális és ideológiai jelenségeinek egymáshoz közelítésére Bogdan Stefanescu román kutató, és az ő nyomán haladó Christina Sandru írásából rajzolódik ki. A román kutató a kolonialitás fogalmának kitágításával operál: eszerint a kolonialitás nem más, mint altípusok és történelmi formák széles spektrumát magába foglaló kollektív alárendeltség, amelynek általános mechanizmusait vizsgálva juthatunk közelebb a két jelenség lényegéhez. (69–70.) S hogy melyek lennének ezek az általános mechanizmusok? Sandru Tlostanovához hasonlóan utal a modernitás nyugati felvilágosodásának projektjére, és az ezzel együtt járó, univerzális haladásba és racionalitásba vetett hitre. Ez a projekt ugyanolyan releváns a volt kommunista országok számára, mint ahogyan a Nyugat által gyarmatosított országok számára is az volt. Mi több, jól tudjuk, hogy magának a marxista filozófiának a leninizált változata is a nyugati modernitásnarratívákból eredeztethető. A felsorolt összefüggésekből számos egyéb párhuzam ered, a bináris opozícióktól (Nyugat–Kelet, metropolisz–határszél), melyek közül az első nemcsak hierarchikus értelemben, hanem ontológiailag is magasabb rendű). További párhuzamként jelöli meg Sandru a trauma és a retrospekció túlsúlyának, a múlttal való szenvedélyes leszámolás igényének jelenlétét a posztkoloniális és a posztkommunista

tapasztalatban. Végezetül pedig a posztkoloniális alany marginalizált, elidegenedett vagy alulértékelt csoporthoz tartozását említi közös jellegzetességként a román kutató.

A posztkoloniális közép- és kelet-európai honosítására irányuló harmadik javaslat Bogusław Bakulától származik, aki a korábbi regionális kutatások módszertanának felrészítésére tesz javaslatot, amelyről a kötetben Emilia Kledzik referál. A poznaí komparatista szerint a posztkoloniális fogalmak, a hibridizáció, a liminalitás, a mimikri, a tudás és az erőszak összekapcsolása, a migráció, a függőség és a posztfüggőség mind-mind alkalmas szemléleti-módszertani eszközei lehetnek a regionális kutatásoknak.

Az eddigiekben vázolt elméleti kísérletek a közép- és kelet-európai régió posztkoloniális megközelítésére, illetve a posztszovjet alávetettség és függőség bonyolult összefüggéseinek vizsgálata természetesen adott módszertan alkalmazását kívánják meg. E módszertan részben a humán- és a társadalomtudományok más területein már korábban is alkalmazott szempontok, illetve megközelítésmódok, részben pedig a posztkolonializmus értelmező fogalmai segítségével alakulhat, amelyet a kötet két szerzője, a lengyel Dorota Kołodziejczyk és a román Cristina Sandru szerint a következő fogalmakkal ír le: „a kirekesztés és a befogadás struktúrái, a centrum és a periféria modellje, valamint a liminális (határhelyzetben lévő) és a »köztesesség« vagy »köztes létezés« (»in-betweenness«) elméleti megközelítései, a nacionalizmus, a másság és a különbözőség struktúrái, az antikoloniális /antiimperialis küzdelem, a traumák, a kollektív amnézia és a történelem újírása, az ellenállás mint kulturális gyakorlatok együttese, az olyan koncepciók mint az alteritás, az ambivalencia, az öngyarmatosítás, a kulturális geográfia, az elmozdítás (dislocation), a kisebbség, a szubaltern kultúrák, a neokolonializmus, az orientalizmus és a transznacionálisizmus.” (12.)

Az így körülírt, láthatóan eléggé tágas és meg lehetőségen heterogén szempontsor bőséges lehetőséget nyújt a válogatásra egy adott műhelymunkához, esettanulmányhoz: ezek adják a kötet nagyobb részét. Tematikailag és a választott metszet jellege tekintetében is sokfélék a tanulmányok, az egyik póluson mondjuk India vagy Kína szocialista megjelenítésével a korabeli útleírásokban (Ró-

bert Gáfrik, Agnieszka Sadecka, illetve Martin Slobodnik írásában), a másik póluson a Budapest mint szovjetizált metropoliszt elgondoló sztálinista városépítészeti tervek és a Budapest-irodalom összefüggését tárgyaló Scheibner Tamás tanulmánya, amelynek méltó párja a Königsberg (Kalinyingrád) hivatalos és nem hivatalos kollektív emlékezetét és kortárs irodalmi lenyomatát bemutató Gaál Xénia írása. És rengeteg, többé vagy éppen kevésbé meggyőző irodalmi műelemzés: a '68 traumáját megjelenítő posztmodern szlovák regényeket elemző Dobrota Pucherová írása, a kortárs lengyel sztárszerző, Andrzej Stasiuk és az ukrán Jurij Andruhovics prózájának posztkoloniális jellegét kimutató Jagoda Wierzejska tanulmánya, vagy az ukrán és lengyel irodalom női testábrázolásának geopolitikáját értelmező Irene Sywenky tanulmánya, s talán az egyik legjobb műelemzést közlő Zsadányi Edit írása, amely Németh Gábor és Kukorelly Endre gyermeknarrátort alkalmazó elbeszélő technikáját a szubaltern megszólaltatójaként írja le.

A kötet írásai jó kiindulópontként szolgálnak a posztkoloniális elmélet honosításához szükséges gondolkodás elindításához.

BALOGH MAGDOLNA

Távolodhatunk-e a birodalomtól? Posztkolonializmus a lengyel irodalomtudományban. Szerkesztette Kocsis Adrienn és PÁLFALVI Lajos. Fordította KELLERMANN Viktória, Kocsis Adrienn, PÁLFALVI Lajos és Vas Viktória. Budapest: Rézbong Kiadó, 2018. 199.

A posztkolonializmus mint irodalomelméleti irányzat, olvasási mód és módszer régóta ismert a magyar kutatók számára. A most megjelent kötet a már meglévő, alapvetően angolszász eredetű posztkoloniális elméleteket egészíti ki a közép-kelet-európai, azon belül is a lengyel kolonializmus-formákra reflektáló olvasatokkal.

Az eredetileg lengyel nyelvű, lengyel (vagy lengyel származású) szerzőktől származó tanulmányokat tartalmazó kötet fiatal kutatói kezdeményezésnek köszönhetően látott napvilágot. A kezdeményezés célja az volt, hogy az itthon nem ismert lengyel koloniális diskurzust, valamint a diskurzusból már kanonizált, elgondol-

kodtató és tanulságos vitákat, kérdéseket megismertesse a magyar olvasókkal.

A kötet nyolc szerző tizenegy tanulmányát tartalmazza. A szerzők mindegyike ma már klasszikusnak számít a lengyel posztkolonialista/posztfüggőségi diskurzusban, és mindnyájan igyekeznek sajátos megoldást kínálni a kolonializmus különböző problémáira. Az eltérő olvasási és megoldási stratégiák összessége a fülszöveg és a bevezető tanulmány szerint két jól elkülöníthető, de párhuzamosan egymás mellett futó diskurzusshalmazt eredményez (posztkolonialis, illetve posztfüggőségi diskurzus), amelyek időnként összekapcsolódnak vagy polemizálnak egy adott kérdést illetően. Mindkettő jelen van és mindkettő igen termékeny vitát indukál a lengyel irodalomelméleti életben a mai napig.

A két tábor talán legfontosabb különbsége, hogy az erőszak mint motívum szerintük mikortól válik egy adott hatalom hódításának részévé. A posztkolonialista elmélet azt mondja, hogy a leigázott a kezdetektől erőszakot él át, nincs benne önkéntes szándék arra vonatkozóan, hogy része akar-e lenni a gyarmatnak. A lengyel diskurzusban egyértelműen az Oroszország–Szovjetunió váltakozó kettősével azonosítják az elméletben szükségszerűen szereplő gyarmatosító alakját, aki folyamatosan jelen van a lengyel történelemben, és soha nem úgy, hogy erre a lengyel nemzet adna jóváhagyást. A másik elmélet, a posztfüggőség viszont úgy gondolja, hogy ebben az esetben nem posztkolonialitásról van szó, mert a körülmények és a feltételek nem hasonlítanak a klasszikus gyarmatosítás folyamatához. Nincs szó tömeges betelepülésről, sem kulturális fölényről, és a két ország földrajzi távolsága sem akkora, mint az angol gyarmatosítás esetében.

A tanulmányok e két diskurzusnak a kontextualizálása és pozicionálása mentén helyezkednek el, és úgy követik egymást, hogy a kötet bemutatthassa a két elmélet mentén kifejlődő gyűjtőpontok és megoldási javaslatok kialakulását, s ami ennél is fontosabb: a különböző elméletek ok-okozati összefüggéseit. A szövegek másik közös pontja, és talán ezzel kellett volna kezdeni, Ewa Thompson, amerikai szlavista mára már klasszikusnak számító alapműve, *A birodalom trükdűrei: Az orosz irodalom és a kolonializmus (Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism)*. A szöveg eredetileg angol nyelven jelent

meg 2000-ben. Az „alapító” szövegnek számító monográfiát lefordították lengyel nyelvre, majd ukránul is megjelent, később fehérorosz és kínai fordítása is született, de oroszul csak egy bizonyos részét jelentették meg.

Ewa Thompson az elsők között volt, aki említett művében megfogalmazta és posztkolonialis kontextusba helyezte az orosz-szovjet nyelvi és kulturális gyarmatosítást, és leírta azokat a jelenségegyütteseket, amelyek hosszú éveken keresztül befolyásolták a lengyel kulturális teret. Azért is fontos a lengyel posztkolonialitás illetően elhelyezése a gyarmatosított–gyarmatosító paradigma mentén, mert a kötetben szereplő tanulmányok első csoportja azzal foglalkozik, hogy milyen módon és milyen feltételek mellett lehet beléptetni a lengyel elméleteket a globális, nagy hagyományokkal rendelkező saidi posztkolonialis diskurzusba. A kötet első két tanulmánya Ewa Thompson nevéhez fűződik. A tanulmányok azokat az alapvető kérdéseket tárgyalják, hogy a lengyel irodalomelméleti posztkolonializmus miben különbözik a globális posztkolonialista elméletek összességétől. Thompson megjegyzi, hogy minden gyarmatosítás más, és minden gyarmatosított különbözik a többitől, nem lehet dogmatikus definíció közé szorítani az elmélet összes elemét, mert azzal, hogy korlátozzuk a teoretikus kereteket, kirekesztővé válik az elmélet, és pont azok kerülnek periférikus szerepbe, akikről valójában az elmélet szólna.

Ez a kritika természetesen azoknak szól, akik ragaszkodnak az angolszász jellegű, angol nyelvű posztkolonialis kánon kereteihez, és nem veszik figyelembe, hogy a posztkolonialista elmélet születésétől kezdve átlépte saját határait, és olyan beszédmóddal és öntudatra ébredéssel ajándékozta meg művelőit, ami segített a mindenkori gyarmatosítottaknak rálépni az önreflexió nehezen járható útjára. A tanulmányok nem kínálnak megoldást, Thompson szerint a gyarmatosítás a hatalom egyik eszköze és az erőszak egyik formája, s – bár szerinte nem tűnik el –, ha beszélünk róla, talán egy idő után mérséklődik majd.

Ryszard Nycz tanulmánya szorosan kötődik Ewa Thompson elméletéhez, és a hatástörténeti kontextusba helyezés után arról beszél, hogy milyen irányzatok születtek a fent kifejtett elmélet mentén. Olyan fogalmakat vezet be, mint a poszt-imperiális tanulmányok vagy a Bahtyin után

„nem közös jelenlétként” definiált jelenség. Rendkívülinek tartja a posztkoloniális elméletek mentén kialakult vizsgálatokat, mert az addig megfoghatatlan jelenségek és csak nehézkesen körülírt érzések végre kimondásra kerültek, s „új, váratlan, megvilágító erejű válaszok” születettek.

Nycz szövege után Dariusz Skórczewski az, aki két tanulmányában megteremti a posztkoloniális elmélet alapjait és határait, majd a lengyel irodalomelméleti hagyomány kontextusába helyezi saját kérdéseit. Ő az, aki felveti a katolikus egyház gyarmatosító jellegét, és fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyház mint entitás elsődleges gyarmatosító központként definiálható. Felveti annak a lehetőségét, hogy visszaszerezhetőek a gyarmati múltban elvesztett értékek, vagy legalábbis lehetséges egyfajta rehabilitációjuk, azonban ezzel együtt szükséges elfogadni, hogy nem csupán a múltban létezett gyarmatosítás, hanem napjainkban is érzékelhető. Úgy szerezhető vissza a múltban elvesztett önrendelkezés, ha felismerjük, hogy fontos a ‘gyanakvó olvasat’, továbbá a „mai függőségi viszonyok társadalmi-kulturális elemzése és annak felismerése”, illetve hogy napjainkban is létezik a „nemzetek feletti globális korporációk neokolonializmusa”. (78.) Természetesen Skórczewski is megteremti az orosz-szovjet befolyási övezet diskurzusát, és beszél arról a jelenségről, amely megjelenik több közép- és kelet-európai országban is, tudniillik arról, hogy nem akarják elismerni az orosz-szovjet gyarmatosítás tényét.

Bogusław Bakula tanulmánya kitér a magyar posztkolonialista olvasat lehetőségére is. Úgy gondolja, hogy nem csupán a lengyel nemzetet befolyásolta fejlődésében egy gyarmatosító hatalom, hanem sok más térségbeli ország fejlődését, többek között a magyarokét is. Nem részletezi tovább ezt az elképzelést, de más, a kötetben megjelent tanulmányban is felmerül a kérdés, hogy milyen módon lehet pozicionálni a nagy Nyugat (német, francia, spanyol, angol, portugál nemzetek) és a mindenkori orosz nemzet közötti nem germán népek helyzetét a felvilágosodás előtt és után, és vajon milyen módon lehet leírni a függőségi viszonyokat közöttük. Beszél még a gyarmatosító által indítványozott és álcázott rehabilitációról, amely tulajdonképpen ugyanolyan erőszakos aktus, mint maga a gyarmatosí-

tás, hiszen újra megfosztja az önrendelkezés jogától a gyarmatosítottat.

Skórczewski szövegére és globalizációs elméletekre reflektál Aleksander Fiut, amikor bevetezi a posztkeresztény újpogányság kultúrájának fogalmát, amely már a lengyel posztkolonialitás addigi kereteit feszegeti. Fiut ugyanis arról értekezik, hogy a lengyel közösség nem csupán gyarmatosított, hanem gyarmatosító is, és nem csupán elszenvedője volt az erőszaknak, hanem erőszaktevőként is definiálható a történelem bizonyos korszakaiban. Továbbá hozzáteszi, hogy ez a jelenség nem egyedülálló, elég csak az európai kultúra történetére tekinteni, kiásva halottak százazreit, akiken felépült a dicső ógörög és római kultúra, de azt is megjegyzi, hogy folyamatban is megfigyelhetjük a gyarmatosítást, hiszen az európai ember a „vörös körmök és szabad szexpartnerválasztás nevében” (128.) mond ítéletet a világ többi része felett. Clare Cavanagh tanulmánya is erre a jelenségre reflektál, úgy fogalmaz, hogy az „egész ókor voltaképpen egy nagy koncentrációs tábor”, és „iszonyatos bűntény minden egyes piramis”. (145.) Cavanagh szövege tartozik talán legszorosabban az irodalmi posztkoloniális olvasathoz, olyan szövegek elemzését végzi el, amelyek szerves részei az európai és lengyel irodalmi kánonnak, és nem estek áldozatul az idők folyamán a stratégiai felejtés jelenségének.

A kötet utolsó két tanulmánya beszél a függőség következtében szükségszerűen létrejött, már-már kötelezőnek tűnő heroizálási és mártírtérítési mítoszokról. Hanna Gosk és Dorota Kołodziejczyk elméleti szövegei összegzik a lengyel posztkolonialitás módszereit, és beszélnek arról a jelenségről, amelyet a recenzió bevezetőjében is érintettünk, vagyis a definíció kirekesztő jellegéről. Bár a fogalom meghatározása szeretne megszabadulni a kirekesztés aktusától, nem képes a kirekesztést semlegesíteni, ezzel pedig korlátozza saját mozgásterét.

Összességében véve a kötet rendkívül izgalmas olvasmányul szolgál, annál is inkább, mivel a különböző irodalomelméleti iskolák és irányzatok többsége nem közép-európai kontextusú jelenségre reflektál, nem veszi figyelembe azokat a speciális paradigmákat, amelyek mentén az ebbe a sávba tartozó területek önmagukat definiálják. A kötetben felmerülő kérdések és az

azokra adott válaszok, illetve a keretek, amelyek között ezek megszülettek, mind nagyon hasonlítanak azokra a jelenségekre, amelyek abban a kulturális kontextusban léteznek, amelyben mi is élünk. A kötet így talán segíthet új utakat nyitni és új kérdéseket felvetni, és újraolvasni a már létező, dogmatizált kánonokat.

ISTVÁN ANNA

NÉMETH Orsolya. *Posztszovjet non-fiction: A volt Szovjetunió országai és a lengyel tényirodalom.* Nyugat-eurázsiai idő 6. Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2019. 310.

Németh Orsolya monográfiájában nem kis feladatra vállalkozik: egyrészt igyekszik meghatározni a lengyel tényirodalom fogalmát, másrészt pedig ennek az irodalomnak a poszt-szovjet országokkal foglalkozó területével kíván foglalkozni, amely a volt Szovjetunió méreteiből adódóan is nagy mennyiségű irodalmat termelt, és termel még manapság is. A vizsgálódás irodalomelméleti hátterét a posztkolonializmus adja, amelyhez leginkább Ewa M. Thompson-t hívja segítségül, aki elsőként foglalkozott a térség posztkoloniális vizsgálatának lehetőségével.

Már a tényirodalom műfajának meghatározásánál is nehézségek adódnak, mivel nem könnyű megragadni azokat a tényezőket, amelyek egy szöveget tényirodalommá tesznek. A műfaj mindenképpen megtörtént eseményeket dolgoz fel, valós helyszíneken valós emberekkel, ugyanakkor merít a szépirodalomból is, szimbólumokat, metaforákat, groteszk elemeket is felhasznál, de sosem lépheti át azt a nehezen kijelölhető határt, ahol a valóság fikcióba csúszik át. Emellett a vizsgált művek is sokszínűek, mind tematikailag, mind az ábrázolás módszerének tekintetében, abban azonban megegyeznek, hogy minden író oda akar eljutni, ahová mások nem: az egyes embert keresik, olyanokat akarnak megszólaltatni, akik más platformon soha nem juthatnak szóhoz. Emellett a tényirodalom személyes, intim műfajjá vált, ami még közelebb hozza a szépirodalmi művekhez.

A mai lengyel riporterírókat számos téma foglalkoztatja, azonban mégis kirajzolódik három fő irányvonal: a múlttal való szembenézés és

a saját identitásuk felé fordulás, a volt Szovjetunió népeinek és kultúrájának bemutatása, illetve a szocialista Lengyelország és az ottani élet ábrázolása. Németh Orsolya monográfiájában a volt Szovjetunió területeiről szóló műveket veszi górcső alá, célja, hogy bemutassa az egyes régiókról szóló riportkönyveket, amelyek segítségével közelebből is megismerhetjük a Szovjetunióban élő különböző népeket. A lengyel riporterírók feladatuknak tekintik, hogy megkérdőjelezzék és megszüntessék azokat a sztereotípiákat, amelyek ezeket a távoli vidékeken élő „egzotikus”, mitizált, orientalizált népeket körülveszik, és rámutassanak arra, hogy ezek az előítéletek az információ hiányából, tudatlanságból fakadnak.

A szerző időbeli és térbeli kritériumok alapján osztja fel a vizsgálandó területeket. Először Ryszard Kapuściński szövegével foglalkozik, akinek azért is tulajdonít nagy jelentőséget, mert ő volt az utolsó, aki a Birodalmat még a felbomlása előtt járta be. Kapuściński maga is a Birodalom szülője, és a saját bőrén tapasztalta meg a rendszer működését, amikor Fehéroroszországban megkezdődtek a deportálások. Ez a személyes tapasztalat nyilvánvalóan írásaiban is nyomot hagy, ő maga is gyakran megjelenik a művekben, ami eltávolítja őt a tények klasszikus leírásaitól. Maria Janion orientalizmussal is megvádolja Kapuścińskit, mert szerinte az író egzotikumként tekint a Szovjetunióra, és gyakran hangsúlyozza az itt élő népek civilizációs elmaradottságát és az orosz nacionalizmust. Bár Kapuścińskinak felróható, hogy gyakran eltér a tárgytól, és önmagát helyezi előtérbe, mégiscsak közelebb hoz minket az itt élő népekhez, bemutatja, hogyan működött a rendszer, milyen is volt a szovjet ember.

Kapuściński után Krystyna Kurczab-Redlich munkássága kerül a vizsgálódás középpontjába, aki a Szovjetunió szétesése utáni közvetlen pillanatokat igyekezett megörökíteni. Míg Kapuściński írásairól úgy vélekednek, hogy madártávlatból tekint az eseményekre, úgy Kurczab-Redlich esetében egyértelműen beszűkül a fókusz, közelebbi perspektívából figyelni az eseményeket. A további vizsgált művekben egyre inkább a perspektíva szűkülését láthatjuk, a szóban forgó szerzők minél mélyrehatóbban, minél közelebből igyekeznek bemutatni a Birodalmat, a birodalmiságot, a birodalmi tudatot, ezért mondhatják azt Jacek Hugo-Baderről, hogy a „patkány farkát is megra-

gadja". Míg Kurczab-Redlich írását a ténszerűség, ön maga háttérbe szorítása jellemzi, valamint gyakran adja át a szót más újságíróknak, az ország lakóinak, addig Hugo-Bader gyanússá válik a tények bemutatásakor, a történetek kiszínezésével is „megvádolják”, illetve gyakran bonyolódik feltételezéseibe, ez pedig ellentmond a tényirodalom kritériumainak. Az azonban mindenképpen nagyon fontos Hugo-Bader műveiben, hogy mindig a perifériára szorult, egyes ember érdekli. Olyanoknak akar beszédlehetőséget adni, akik sehol máshol nem hallhatják a hangjukat: ilyen momentum például a csecsen háborúkról szóló írásában az orosz anyák megszólaltatása. Az is jellemző Hugo-Baderre, hogy politikailag mindig igyekszik semleges maradni, nem áll sem az oroszok, sem az elnyomott népek oldalára, az egyes ember sorsa érdekli, mindegy, milyen nemzetiségű.

A továbbiakban Németh Orsolya elkalauzol bennünket a Kaukázuson át a volt Szovjetunió legtávolabbi vidékeire, majd visszatérünk a legnyugatibb részekhez, miközben a Birodalom–Periféria kérdése végig központi helyet foglal el a bemutatások során. A Szovjetunióban több népnek is sikerült kivívnia a „függetlenségét”, de felmerül a kérdés, hogy a függetlenség megszerzése a szabadsággal is együtt járt-e. A legtöbb esetben azt láthatjuk, hogy a Birodalomtól való elszakadás a legtöbb esetben úgy valósult meg, hogy Moszkva után egy helyi túrannosz vette át az irányítást. Általánosságban véve a lengyel riporterírók úgy látják, hogy az embereknek szükségük van a birodalomra, egy erőskező irányítóra, mert váratlanul és felkészületlenül érte őket a függetlenség a Szovjetunió felbomlása után, és ezzel a függetlenséggel hirtelen nem tudtak mit kezdeni. Ennek hozományaként gyakran megjelenik az elmúlt idők, a volt Birodalom utáni nosztalgia is, de leginkább csak a Moszkvához „közelebb eső” területeken. Szibériában például, ahol már jelentősebb a kínai vagy a japán befolyás, ennek nyomát sem láthatjuk.

A Kaukázus területén száznyolcvanegy különböző nemzetiség él egymás mellett. Az nem mondható el róluk, hogy békében élnének, hiszen őszi konfliktusok húzódnak egyes népek között, ezek a konfliktusok pedig gyakran véres háborúba torkolltak. A konfliktusok főleg a Szovjetunió széthullása után éleződtek ki, mintha ezek a né-

pek kontrollt vesztek volna, a nagy szabadságban pedig identitásukat és függetlenségüket megerősítve, vagyis saját érdekeiket előtérbe helyezve, esetleg erőfitogtatásból nekirontottak az „össellen-ségüknek”. A népek egymás iránt érzett gyűlöletének eredetére már szinte senki nem emlékszik, de abban, hogy a gyűlölet életben maradjon, a nagy testvérnek is köze van: Moszkva mindig úgy helyezkedik az egyes konfliktusok során, ahogy éppen az érdeke megkívánja.

Wojciech Górecki és Wojciech Jagielski riportjaiból érdekes információkat tudhatunk meg a kaukázusi népekről. Mindkét íróra jellemző, hogy a hétköznapi, az átlagember érdekli, és bemutatásuk egyik fontos célja, hogy az európaiak tudatában élő sztereotípiákra irányítsa a figyelmet, ezáltal pedig meg is szüntesse azokat. A sztereotípiák kialakulásában természetesen a Birodalomnak is volt szerepe, amelynek érdekében az állt, hogy ezekről a népekről egy barbár, terrorista, elmaradott nép képe bontakozzon ki. Az igaz, hogy ezeknél a népeknél nagyon fontos a hitélet, amelyben akár a sámánizmus is helyet kaphat, az is igaz, hogy a nők alárendelt szerepben vannak, például nem ülhetnek a férfiak közé az asztalhoz, de az írók igyekeznek rámutatni arra, hogy attól még, hogy ezek a szokások, tradíciók az európai ember számára már „elavultnak” tűnnek, ezek az emberek nem kevésbé civilizáltak, mint bármely más népek, csak egyszerűen őrzik a tradícióikat, és számukra ez a normális.

A legtávolabbi, szibériai rész után visszanyarodunk a nyugati területekhez, pontosabban Ukrajnához és Fehéroroszországhoz. Ezeknél az országoknál ugyan hiányzott az a faji alapú diszkrimináció, amelyet például a kaukázusi népek esetében láthatunk, és tulajdonképpen az ukránokat és a fehéroroszokat is az orosz nemzet részeinek tekintették, de ez nem jelentette azt, hogy ugyanazok a jogok illetnék meg őket, mint az oroszokat. Az ukránok esetében egyébként az is bonyolítja a helyzetet, hogy egyes részek Oroszországhoz, egyes részek viszont Európához szeretnének csatlakozni. Mikola Rjabcsuk történész szerint azonban nem egyértelműsíthető egy konkrét határvonal, mely szerint a nyugati részek Európához, a keleti részek viszont Oroszországhoz tartoznának szívesen. A helyzet ennél sokkal bonyolultabb, nem földrajzi alapon lehet felosztani az országot, inkább a kultúrkörökkel

hozható kapcsolatba az identitás kérdése. Emellett pedig még kulcsfontosságúvá válik a nyelv kérdése is, ugyanis az ukránok (egy részük legálábbis) arra törekszik, hogy az ukrán nyelvet ne tartsák kisorosz nyelvnek. Németh Orsolya ebben a kérdésben ellentétet mutat fel a csecsenek és az ukránok között: míg a csecsenek vallási alapon akarták megkülönböztetni magukat az oroszoktól, addig az ukránoknál a vallás helyett a nyelv veszi fel az identitásképző funkciót.

Az utolsó tárgyalat ország Fehéroroszország. Az itteni helyzet kapcsán a legtöbb riporterirő arra keresi a választ, hogyan válhatott egy szinte minden külső szemlélő által agresszívnek és diktátornak tartott ember népszerű vezetővé. Ugyanez a kérdés vetődött fel a Putyin-fenomen vizsgálata során is. A legtöbben arra a következtetésre jutnak, hogy Fehéroroszországban az identitásprobléma a döntő, ami szorosan összekapcsolódik a nyelv kérdésével is, hiszen sokan nem is beszélnek a fehéroroszt. Az identitás problémáját mutatja az is, hogy itt sokkal gyengébb volt az ellenállás a szovjet befolyással szemben, mint a többi térségben.

A fent említett problémák csak ízelítők a monográfiából, amely rendkívül részletesen és következetesen mutatja be a volt Szovjetunió területeit és az itt élő népeket. Németh Orsolya monográfiája hiánypótló mű, mivel általa egyrészt képet kapunk a lengyel tényirodalom egy konkrét témakörrel foglalkozó műcsoportjáról, másrészt pedig olyan vidékekre kalauzol el bennünket, amelyekről vagy fogalmunk sincs, vagy pedig téves képet őrzünk róluk. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a tényirodalom népszerűsége és fontossága abban áll, hogy a megtapasztalt valóság a legvadabb fikciónál is érdekfeszítőbb lehet.

KOCSIS ADRIENN

KÁLMÁN C. György. „*Dehogyan terem citromfán*”: *Irodalomelméleti írások*. Budapest: Balassi Kiadó, 2019. 238.

Kálmán C. György tanulmánykötete rövidebb irodalomelméleti írásokból áll. A szerző szándéka, hogy közelebb vigye olvasóját az irodalomelmülethez. Nem célja a végleges válaszadás, sokkal inkább a több oldalról, több szem-

szögből való láttatás. Feladata nem is olyan egyszerű, hiszen a sémákból, a keretekből való kiindulás nem kis vállalkozás. A kérdések mezejére lépni mindig kockázattal jár, bár végigolvasva a kötetet, talán nem nagyobb kockázattal, mint a berögzült meggyőződéseink mellett kiállni (hiszen az effajta látásmód nem szül újat, csak ismétli a régít).

Az *Irodalomtörténet-írási bonyodalmak* című fejezet egyik gócpontja a kánon és az eredet viszonya. A kánonnak van kiindulópontja, ennél fogva eredete és története. Mi az alapja az eredetnek, hogyan határozzuk meg? Fontos, hogy az első megjelenés (a „felfedezés”) nem feltétlenül (többnyire nem) egyenlő az eredettel. Célunk egy eredeti lista fellelése? Ez a szándékunk hamar meg hiúsulna, mivel a kánon soha nem egy, hanem rétegződik, osztozik. A második tételünk, hogy az irodalom egy folyamat következménye. Kálmán C. azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek ezt a folyamatot befolyásolják, azokat a csomópontokat keresi, ahonnan bizonyos változások elindultak (később, a *Teória* című fejezetben ismét visszatér a problémához): ilyen például a hetvenes évek fordulata a prózában (Esterházy vagy Tandori írásmódja). A következő kisebb tanulmányban az értelmezés és az elmélet kapcsolatáról olvashatunk. A középiskolában és az egyetemen is egy vezérfonal mentén értelmezünk, ezáltal megfelelünk bizonyos konvencióknak. Kálmán C. egy kölcsönösen hasznos kapcsolatot feltételez elmélet és értelmezés között, s ahogyan az a gondolatmenetéből kibontakozik: az elmélet nem segít az értelmezésben, mivel eleve benne van, része annak.

A második fejezet a narratológia elbeszélői szövegektől való elmozdításával nyit, s felteszi a kérdést, hogy mi történik akkor, ha lírára, drámára, értekező szövegekre alkalmazzuk. A szerző példaként említi a romantika korát, ahol pontosan a műnemi határok fellazítása volt a cél (az elbeszélés lírára, a líra pedig elbeszélő jellegű). A műfajok (és elnevezések), a műfajmegjelölések körülötti viták szintén ebben a fejezetben kapnak teret. Kálmán C. kiemeli az átláthatóságért való küzdelmet, melynek célja van, különösen az értelmezés, az oktatás vonatkozásában. Az iskolákban a mai napig meghatározó része például egy verselemzésnek a műfaj megjelölése. Azonban a műfaj meghatározásával ismét a kategorizálás

problémájával szembesülünk, vagyis a műfaj meghatározza az értelmezést, szabályrendszerrel állít fel. Tehát ismét a sémáknál járunk. Ugyanakkor az is lényeges, hogy bizonyos szinten szükség van keretekre. Egyáltalán miről tudnánk beszélni, ha nem lennének meghatározások, ha nem lennének definíciók, sajátosságok? Ez valamiképp azt bizonyítja, hogy a fogalmi keretadás mégis szükséges, ugyanakkor szükséges a felülvizsgálat, az értő viszonyulás.

A következő nagyobb egység egyik vizsgálódási pontja a jegyzetek (kommentárok) és a szöveg viszonya. Részben hierarchikus ez a viszony, hiszen a lábjegyzet egyik funkciója, hogy kiegészítse, esetleg részletezze a főszöveget (a szintén ebben a fejezetben található *Paratextusok és ideológia* című tanulmányban Kálmán C. ezt úgy fogalmazza meg, hogy a jegyzet felettünk áll, többet tud rólunk). Ugyanakkor izgalmas az Esterházy-mű (*Termelési-regény*) példája, ugyanis a műben a lábjegyzetek többségben vannak a főszöveghez képest, s ezzel Esterházy pontosan a hierarchiát kérdőjelezi meg (jelen esetben fel is számolja). A következőkben Kálmán C. arról ír, hogy a példázat, a *mise en abyme*, a metafora hogyan válnak (más cselekményű) belső történetté, s arról, hogy egyáltalán hogyan lehet egymás mellett értelmezni e három fogalmat.

Érdekes kérdés korunkban, hogy az internet világának köszönhetően, hogyan alakul szerző és olvasó kapcsolata. Alakulnak-e bármilyen irányba a műnemek (például változik-e a líra)? Változik-e a kánon (s egyáltalán az alakulás módja)? Tény, hogy az irodalmi kommunikációban betöltött szerepek elmozdulhatnak. Az internet korában a laikusokból (csak jelezném, hogy később ez a fogalom is problémássá válik a tanulmánykötetben) hirtelen „kritikus” válhat, a kritikus pedig adott esetben a laikusok szemében „laikus-sá”, hiszen minden eddiginél nagyobb teret nyer a hozzászólás, a véleménynyilvánítás. A szerző nevézert ismerheti az olvasóját, az olvasó tanúja lehet egy mű megszületésének. A kollektivitás – az olvasók közös irodalomfogyasztása és a közös alkotás – döntő szerephez jut.

Végezetül a laikus–profi oppozícióról. Mi alapján hozzuk létre ezt a két kategóriát? Egyáltalán ki hozza ezeket létre? Kálmán C. megjegyzi, hogy nincs tisztán profi olvasó. Az átjárhatóság ugyanakkor nem biztosított mindkét oldalról.

A profi olykor lehet laikus, de a laikus pontosan a hiányosságai miatt nem válik profivá. A profi azért akar laikus lenni, hogy olyan területeket hódítson meg, amelyek számára ismeretlenek.

Összességében elmondható, hogy jelen tanulmánykötet fő erénye a kérdezés. Ezáltal a szerző mozgásban tartja a szövegét, párbeszédet kezdeményez az olvasójával. Olybá tűnik, hogy a rendteremtés igényével lép fel, ennek érdekében kérdéseket tesz fel, továbbgondolásra sarkall, s vállalja azt a „kockázatot”, hogy olvasójának a tanulmánykötet végére érve magának is több kérdése lesz, mint állítása.

MAYER LISA

GYULAI ÉVA. Régi Diárium: Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760. Officina musei 25. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2018. 404.

Gyulai Éva a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézetének oktatója és a Herman Ottó Múzeum történetész-muzeológusa, fő kutatási területe a 16–17. századi művelődéstörténet, a kora újkori gazdaságtörténet és a történeti muzeológia. Szerteágazó érdeklődésének újabb állomása a 2018-ban megjelent *Régi diárium – Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760* című munkája. A szövegkiadás két nagyobb részből áll: előbb három rövidebb terjedelmű tanulmányban ismerteti a Clementis család több generációra visszamenő történetét, Clementis János életét, a diárium megírásának körülményeit, majd közreadja Clementis János latin nyelvű naplójának digitalizált másolatát és annak magyar nyelvű fordítását.

A *Clementis János naplója (1719–1760)* című első fejezetben Clementis fennmaradt hagyatékának műfaji besorolására törekszik. Ez nem egyszerű feladat, hiszen a kéziratot különféle források alkotják, szövegének egyharmada időrendben lejegyzett emlékeztetőt és naplóbejegyzést tartalmaz. A napló kezdeti részében fancsali lelkészi működésének legfontosabb történéseit jegyzi le *pro memoria*-formában. Ehhez szorosan kapcsolódnak a szintén a prédikátor által vezetett anyakönyvek, amelyekbe 1737. szeptember

25-én írta bele az első keresztelest, 1742-ben az első esketett pár adatait, és 1726. augusztus 16-án jegyezte fel az első elhunytat. Clementis naplójába bemásolta a lelkészársai által írt leveleket és a protestáns vallásgyakorlatra vonatkozó helytartótanácsi leiratokat is, amelyek Gyulai szerint *miscellanea*-jellegűt adnak a kéziratnak.

Az első fejezet második részében a szerző felsorolja azokat a protestáns értelmiségieket, akik Clementishez hasonlóan naplót vezettek, és kapcsolatban állhattak a fancsali prédikátorral. A legközelebbi párhuzamot a Fancsalhoz közeli Zsujta faluban született Zsujtai András református lelkész feljegyzéseiben találta. A nagyrészt magyar nyelven vezetett *omniárium* fontos dokumentuma lelkészi működésének, hiszen minden állomáshelyén külön-külön bejegyezte a kereszteleseket, esketéseket és temetéseket. A következő említésre méltó a szilágysomlyói református pap által 1712–1734 között magyar nyelven vezetett napló, amely a szerző biográfiáját latinul közli. Clementis János naplójával egy időben írta latin nyelvű naplóját a szepességi német ifj. Buchholtz György. Nem maradtak fenn arról források, hogy Buchholtz és a fancsali prédikátor személyesen ismerték volna egymást, arról azonban igen, hogy Clementis János nagybátyja, Clementis István 1718-ban kelt levélben kérte az akkor Nagypalugyán szolgáló német lelkészt egy peregrinációra induló diák megsegítésére.

A *Clementis János (1692–1763) fancsali evangélikus lelkész* című második fejezetben Clementis János anyai és apai felmenőinek és életének minden részletre kiterjedő ismertetése történik. Johannes Clementis (szlovákul Jan Clementis, magyarul Clementis János) a Liptó vármegyei Dovalón (ma Dovalovo, Szlovákia) született 1692. július 12-én. Apja Clementis Menyhért dovallói tanító, majd kaproncai és osztrópataki evangélikus lelkész, és a sárosi egyházmegye helyettes esperese. Clementis Menyhértet ötvenhat éves korában, 1705-ben avatták lelkésszé. Lelkészi avatásakor apjaként Clementis Miklóst nevezte meg, aki Thököly (István) udvari papja volt, míg anyja szintén egy ismert lelkészcsalád tagja, Lucius János lelkész lánya volt. Amint látható, a fancsali prédikátor nagyapja, Miklós, apja, Menyhért, sőt két nagybátyja, Boldizsár és István is lelkészek voltak, így nem meglepő, hogy Clementis János és fivére, Pál is ezen a pályán indult

el. Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy Clementis János anyai ágon is szlovák evangélikus lelkészcsaládból származott. Édesanyja Petrovicz Katalin, akinek az apja id. Petrovicus Mátyás, akit Jan Hodik szuperintendens ordinált 1640. november 1-jén liptószentmiklósi diakónusnak, később készmárki, szmrecsányi és hibbei lelkész. Id. Petrovicus Mátyás atya szintén evangélikus lelkész volt a Liptó vármegyei Szmrecsányban. Az elmondottakból jól látható, hogy a Clementis családban több generációra visszatekintő hagyományai voltak az evangélikus egyház szolgálatának.

Visszatérve János életpályájának alakulására, atyai neveltetése után az eperjesi kollégiumba került. 1706–1711 között tanult Eperjesen, majd a fancsali birtokos Fancsali Joób Jób és id. szirmai Szirmay István hívta el Fancsalra. A meghívó levél tartalmazza a fancsali templomba és egyházba, illetve az alsófüredi udvarház imaházába való elhívását. 1719-től Clementis János és családja letelepedett Fancsalon, ahol a prédikátor a következő negyven évben lelkészkedett. 1739-ben pestisjárvány tört ki, amelynek áldozatul esett egész családja: felesége, Ambrosy Mária és házasságukból született hét gyermekük. Magánéleti tragédiáit követően, 1743-ban nagy megtiszteltetés érte, amikor a környékbeli lelkészek esperesének jelölték, és az 1743. október 10-én Cekeházán tartott gyűlésen felavatták. Ezt követően újra megházasodott; második feleségéről, Schwartz Katalinról 1750 áprilisában tesz először említést naplójában. Házasságuk csak rövid ideig tartott, Clementis 1754-ben jegyezte be a halotti anyakönyvbe második felesége halálát. A gyászév elteltével újra megnősült. Nőül vette özvegy Kohan Sámuelné Jászay Juditot.

A *fancsali evangélikus egyház a 18. század első felében* című harmadik fejezetben Fancsal birtokosainak több generációra visszatekintő ismertetése következik. A Fancsali család már a középkorban birtokolta az Abaúj vármegyei Fancsalt, azonban a kora újkorban biztonságosabbnak tartották a Liptó vármegyei birtokukat, Prószeket, ezért az átköltözést választották. A 18. századra tehető a Fancsali Joób család mint birtokos visszatérése a faluba. Fancsali Joób Jób volt az, aki Clementis Jánost elhívta lelkésznek. Egyszerre töltötte be a gyülekezeti lelkész és az udvari pap pozícióját. Clementis 1760. április 19-én írta naplójába az utolsó bejegyzését, a születési anya-

könyv 1763. március 17-ére datálja az utolsó keresztelést. Az esketési anyakönyvbe 1762. február 17-én írta be az utolsó bejegyzést, a rossz állapotú halotti anyakönyvben 1761. január 25-ei az utolsó bejegyzés. Clementis Jánost 1763. március 26-án temette el Munyai Mátyás cekeházi lelkész Fancsalon.

Eddig a szövegkiadás kísérőtanulmányait tekintettem át, azonban fontosnak tartom, hogy Gyulai tekintélyes és kiemelkedő munkájának második része is méltatásra kerüljön. A szövegkiadás tartalmazza Clementis János latin nyelvű naplójának digitalizált másolatát és annak teljes magyar nyelvű fordítását. A fordítás terjedelmes jegyzetapparátussal van ellátva: a szövegben szereplő minden olyan kifejezést megmagyaráz, amely a 18. századra vonatkozó többletjelentéssel rendelkezik, a személyek első szövegbeli előfordulásánál a lábjegyzetben megtalálható az összes fellelhető életrajzi adatuk a hozzá tartozó szakirodalom és levéltári jelzet megjelölésével, a helyneveknél pedig a kiadó megjelöli a várme-

gyét, amelyhez a 18. században tartoztak, jelenlegi megnevezésüket és az országot, amelyben találhatók.

Gyulai Éva szövegkiadása a hozzá tartozó három tanulmánnyal hiánypótló munka, mivel vizsgálata unikális módon azokra a 18. századi szláv nyelvű lutheránus prédikátorokra összpontosít, akik latin műveik mellett anyanyelvükön is alkottak. A latin és szláv nyelven kéziratban fennmaradt műveik egyedülálló forrásai és nyomjelzői a többgenerációs lelkészcsaládok életének és ezzel együtt a gyülekezet életének is, ahol szolgálatot teljesítettek. Clementis János naplója elkészítésével lehetővé tette és elősegítette a fancsali gyülekezet és az alsófüredi udvarház életébe való betekintést; Gyulai Éva ennek segítségével egyedülálló módon mutatja meg a Fancsal környéki evangélikus közösségek legfontosabb szociális, kulturális és politikai összefüggéseit.

PAPP INGRID

